

Традиції самоврядності козацької України в контексті інтеграційних практик Російської імперії: новації XVIII ст.

Traditions of Self-Government of Cossack Ukraine in the Context of Integration Practices of the Russian Empire: Eighteenth-Century Innovations

Віктор Горобець

Інститут історії України Національної академії наук України

Viktor Horobets

Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

vgorobec940@gmail.com

Анотація:

Автор намагається з'ясувати, від чого залежало і яким чином змінювалося ставлення центральної влади Російської імперії до самоврядних традицій і практик автономної козацької держави, зокрема щодо виборності козацької старшини. Проблема аналізується як на рівні правового регулювання цього питання, так і в площині реальних практик. Акцентована увага звертається на часи правління Петра I, коли значного поширення набули практики прямого призначення на старшинство в Україну указами царя, Сенату та інших владних інституцій Російської імперії в обхід діючим у Гетьманаті правовим нормам і традиціям вільної елекції. З'ясовується, яким чином посилення втручання імперського центру в царину кадрових призначень в Гетьманаті корелювалось із загальними трендами зміни політичного курсу щодо української автономії у пост-мазепинську добу. Чиниться спроба виявити наслідки цього втручання в сенсі владної дезорганізації в Україні та дискредитації самоврядних традицій козацтва.

Abstract:

The author attempts to ascertain the attitude of the central government of the Russian Empire to the self-governing traditions and practices of the autonomous Cossack state, in particular regarding the election of the Cossack administration, as well as examining what depended on this approach. The issue is analyzed both at the level of legal regulation and in the field of real practices. An emphasis is placed on the reign of Peter I, when the practice of direct appointment to seniority in Ukraine by decrees of the Tsar, Senate and other institutions of power of the Russian Empire became widespread, thereby bypassing the legal norms and traditions of the Hetmanate. The intensification of the imperial center's interference in the field of personnel appointments in the Hetmanate correlated with the general trends of changing the political course towards Ukrainian autonomy in the post-Mazepa Age. This article attempts to identify the consequences of this intervention in the sense of power disorganization in Ukraine and the discrediting of the self-governing traditions of the Cossacks.

Ключові слова:

Російська імперія, козацтво; Козацький Гетьманат; Військо Запорозьке; право вільної елекції; козацький гетьман; козацька старшина; козацька адміністрація, політична культура козацтва; права автономії

Keywords:

Russian Empire, Cossacks, Cossack Hetmanate, Zaporozhian Host, right of free election, Cossack Hetman, Cossack sergeant, Cossack, political culture of Cossacks, rights of autonomy.

Визнання козацькою Україною зверхності царя на початку 1654 р. не призвело ані до негайного поглинання Російською державою соціополітичних інститутів щойно народженого в ході Козацької революції 1648-1649 рр. станового державного утворення із самоназвою “Військо Запорозьке,”¹ ані до його швидкої соціокультурної уніфікації до загальноімперських зразків. Збереженню окремішнього устрою козацької України сприяли як композитний характер Московської держави², так й узгоджені в березні 1654 р. договірні статті Богдана Хмельницького з Олексієм Михайловичем щодо умов переходу Війська Запорозького під зверхність царя, що підтверджувались (з певними модифікаціями) упродовж другої половини XVII ст. при сходженні на гетьманство всіх наступників Хмельницького. І якщо в царині зовнішньополітичної репрезентації вже так звані “Нові статті” Юрія Хмельницького 1659 р. серйозно підважили українську автономію, а договори 1665, 1669, 1672 та 1687 років цю опцію нівелювали зовсім, то непорушність внутрішнього адміністрування та соціокультурного укладу автономії гарантували не лише всі перераховані вище гетьманські статті другої половини XVII ст., а й практично всі публічні звернення імперської влади до гетьмана, козацької старшини та всіх українських станів з першої половини XVIII ст. Інша справа, що на практиці це аж ніяк не заважало імперському центру час від часу суттєво втручатись у перебіг внутрішньополітичних процесів у Гетьманаті, обмежуючи тим самим його адміністративну автономію та готуючи остаточну інтеграцію/інкорпорацію до імперського організму.

В якій мірі в ці “стратегії інтеграції”³ (не)вписувались місцеві традиції й уявлення про ідеальне облаштування держави, і яким чином імперський центр формував своє ставлення до таких проявів соціокультурного розмаїття, виразно демонструє й приклад поступового обмеження, а врешті й демонтажу імперією такого важливого елементу самоврядності автономії як виборності козацької старшини. Саме опредметнене в конкретних діях імперського центру ставлення до засад виборності козацької старшини – як на рівні законодавчих ініціатив, так і приватних практик представників імперської влади, а також трансформації в царині самоврядності, спричинені цими втручаннями, і є предметом розгляду даної статті.

Приклад ставлення імперського центру до виборності в Україні – як важливого елементу самоврядності автономії – є особливо цінним з огляду на те, що він якраз і є доволі промовистим індикатором соціокультурного розмаїття імперії та автономної окраїни. Адже якщо в Російській державі на момент потрапляння козацької України в орбіту владного впливу Москви самоврядні традиції, в тому числі й засади виборності – як щодо участі в роботі представницьких Земських соборів, так і на виборні посади в місцеву адміністрацію, після певного піднесення на початку XVII ст. почали стрімко занепадати, а служба на виборних посадах вже не сприймалась як привабливий соціо-службовий аванс, а лише як певне обтяження, і цей процес

---

¹ Для означення цього державного утворення в історіографії нині використовуються також і такі назви кабінетного походження як: Українська козацька держава, Гетьманщина, Гетьманат. В сучасній російській історіографії переважно вживаються поліетноніми: Малоросія, Мала Росія.

² Нэнси Шилдс Коллманн, *Преступление и наказание в России раннего нового времени* (Москва: Новое литературное обозрение, 2016), 14–25. (Nancy Shields Kollmann, *Prestuplenie i nakazanie v Rossii rannego novogo vremeni* (Moscow: Noyoe Literaturnoye Obozreniye, 2016), 14–25).

³ Нэнси Шилдс Коллманн, *Соединенные честью. Государство и общество в России раннего нового времени* (Москва: Древнехранилище, 2001), 272. (Nancy Shields Kollmann, *Soedinennyye chestyu. Gosudarstvo i obschestvo v Rossii rannego novogo vremeni* (Moscow: Drevnehranilische, 2001), 272).

триватиме аж до початків розбудови станового представництва в часи Катерини II,⁴ то в Гетьманаті ситуація була принципово іншою. Адже право козацького товариства вільними голосами обирати собі старшину від курінного отамана до гетьмана включно було однією з підставових засад соціополітичного життя українського козацтва – спочатку як певної соціальної групи, а згодом й упривілейованого стану Гетьманату. Постає ще в часи зародження козацтва традиція вільних виборів значною мірою формує сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури козацької спільноти як “старожитні права і вольності.” У світоглядній царині ця лексема легітимізувалась міфічною “золотою грамотою” Стефана Баторія, у площині ж реальної політики оборона права вільної елекції від спроб коронної влади обмежити сферу її застосування виступала в числі тих чинників, що провокували вибухи козацьких повстань, яких було так багато в останні десятиліття XVI – першій третині XVII ст.⁵ Власне й вибух на початку 1648 р. найбільш масштабного повстання на чолі з Богданом Хмельницьким, що дуже скоро переросло у масштабну Козацьку революцію, легітимізувався серед іншого й боротьбою за відновлення права вільного вибору старшини, скасованого перед тим положеннями “Ординації Війська Запорозького” 1638 р.⁶ То ж не дивно, що й повстання розпочинається саме обранням вільними голосами Хмельницького гетьманом Війська Запорозького,⁷ а виборність козацької старшини нижчих ланок від цього часу перестає залежати від волі коронних гетьманів.

“Обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя”

Якими були прагнення козацтва в питанні виборності старшини на момент переходу козацької України під зверхність царя, виразно демонструють матеріали, що стосуються вироблення договору про умови цього переходу. У пропозиціях української сторони йшлося, аби по смерті теперішнього гетьмана “Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали,” лише сповіщаючи царя про результати виборів, й аби йому це “не в кручину было” – адже такою є давня козацька традиція.⁸

⁴ Dmitry Vladimirovich Liseytsev, “Zemsky Sobors of the Late 16th - Early 17th Century in Russia: Historiographical Stereotypes in the Reflection of Historical Sources,” *Studia Historica. Historia Moderna* 37 (2015), 85-86.

⁵ Сергій Лепявко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні* (Чернігів: Сіверянська думка, 1996). (Serhiĭ Lepiavko, *Kozats'ki viĭny kintsia XVI st. v Ukraïni* (Chernihiv: Siveriāns'ka dumka, 1996)); Валерій А. Смолій і Валерій С. Степанков, *Українська державна ідея. Проблема формування, еволюції, реалізації* (Київ: Альтернативи, 1997). (Valerii A. Smolii i Valerii S. Stepankov, *Ukraïns'ka derzhavna ideia. Problema formuvannia, evoliutsii, realizatsii* (Kyiv: Al'ternatyvy, 1997)); Віталій Щербак, *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.* (Київ: KM Academia, 2000). (Vitalii Shcherbak, *Ukraïns'ke kozatstvo: formuvannia sotsial'noho stanu. Druha polovyna XV — seredyna XVII st.* (Kyiv: KM Academia, 2000)).

⁶ *Volumina legum*, t. III. (St. Petersburg: Nakladem i drukiem J. Ohryzki, 1859), 440.

⁷ Валерій А. Смолій і Валерій С. Степанков, *Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності* (Київ: Либідь, 1994), 56. (Valerii A. Smolii i Valerii S. Stepankov, *Bohdan Khmelnyts'kyi. Khronika zhyttia ta diial'nosti* (Kyiv: Lybid, 1994), 56)).

⁸ *Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собр. и изданные Археологической комиссией (Акты ЮЗР)*, т. 10 (Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелевых, 1878), 445-452. (*Akty, otnosyashchiesia k istorii Iugo-Zapadnoi Rossii, sobr. i izdannyye Arheograficheskoi komissiei* (Akty IuZR), t. 10 (St. Petersburg: Tipografiia brat. Pantelevykh, 1878), 445-452); *Документи Богдана Хмельницького (1648–1658)*, упоряд. І. П. Крип'якевич (Київ: Вид-во АН УРСР, 1961), 323-325. (*Dokumenty Bohdana Khmelnyts'koho (1648–1658)*, uporiad. I. P. Kryp'iakevych (Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1961), 323-325); *Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657*, упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич (Київ: Альтернативи, 1998), 64-67.

А ось наскільки негативно козацьке товариство сприймало ігнорування верховною владою, в даному випадку гетьманом, засад вільної елекції, наочно демонструють криваві ексцеси з другої половини 1660-х, коли чинились спроби оминати виборні процедури й призначити на старшинство когось із своїх клієнтів. Зокрема анонімний автор “Літопису Самовидця,” описуючи перебіг повстання, що вибухнуло в середині 1666 р. в Переяславському полку і в ході якого найпершим від рук повсталих склав голову місцевий полковник Данило Єрмолаєнко, зауважував, що сталося це тому, що свого полковника “козаки переясловські не любили, же насланій бил (виділено мною. – Авт.),”⁹ тобто був не обраний товариством, а присланий Брюховецьким. Аналогічним чином увінчалась доля й іншого призначенця гетьмана – полтавського полковника Григорія Витязенка: коли в червні 1668 р. в Полтаві стало відомо про смерть Брюховецького, тамтешнє товариство не лише відібрало у нього владу, але й “тиранско в смерть позабивали.” Й відразу по тому полтавці обрали собі полковником Дем’яна Гуджола, а літописець не забув при цьому зауважити, що владу той отримав “вільними голосами.”¹⁰

Офіційне ж ставлення російської сторони до елекційних процедур у Гетьманаті формувалось “Жалуваною грамотою Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому” 1654 р. У ній Москва погодилась на запропонований гетьманським урядом варіант: “обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя.”¹¹ Водночас, аби включити в елекційний процес і царя (засвідчивши тим самим його владу над Україною) внесеним до українського проекту доповненням було передбачено обов’язкове інформування монарха про обрання гетьмана, а також складання останнім присяги вірності в присутності присланого государем уповноваженого. Стосовно ж порядку обрання інших козацьких старшин у документах не згадувалось,¹² трактуючи це питання як винятково внутрішню справу автономії.

Першу спробу ревізії умовленого формату джерела фіксують уже навесні 1657 р. Причому, ініціатива впровадження новації виходила від гетьмана, але з готовністю була підхоплена й оточенням царя. Але якщо Хмельницький, намагаючись впровадити в політичну систему Гетьманату елементи монархічної моделі організації владних відносин, чинить спробу ще за свого життя добитися визнання сина Юрія спадкоємцем булави, в тому числі й через легітимізацію такого нововведення авторитетом царя. То оточення Олексія Михайловича, прямо не заперечуючи гетьману, у своєму внутрішньому листуванні обговорює принципово інший алгоритм ставлення до проблеми гетьманських виборів. Зокрема царський посол в Україну околичний Федір Бутурлін, реагуючи на клопотання гетьмана щодо затвердження царем і благословення патріархом акту визнання гетьманича офіційним спадкоємцем булави, у листі до Олексія Михайловича зауважував, що по смерті

(*Universal Bohdana Khmelnyts'koho 1648-1657*, uporiad. I. Kryp'iakevych, I. Butych (Kyiv: Al'ternatyvy, 1998), 64-67).

⁹ *Літопис Самовидця* (Київ: Наукова думка, 1971), 100. (*Litopys Samovydtzia* (Kyiv: Naukova dumka, 1971), 100).

¹⁰ Самійло Величко, *Літопис*, т. 2 (Київ: Дніпро, 1991), 161. (Samiilo Velychko, *Litopys*, t. 2 (Kyiv: Dnipro, 1991), 161).

¹¹ *Акты ЮЗР*, 490 (*Akty IuZR*, 490); *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 тт*, т. 3 (Москва: АН СССР, 1954), 568. (*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. Dokumenty i materialy v 3 tt*, т. 3 (Moscow: AN SSSR, 1954), 568).

¹² Див, *Акты ЮЗР*, 445-452 (*Akty IuZR*, 445-452); *Документи Богдана Хмельницького*, 323-325. (*Dokumenty Bohdana Khmelnyts'koho*, 323-325); *Воссоединение Украины с Россией*, 560-565. (*Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei*, 560-565).

гетьмана “буде тому слову відміна», та – найголовніше – “те все буде на волі твоїй великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде.”¹³

Однак на практиці намагання Москви перебрати на себе вирішальну роль при обранні наступника Хмельницького провокує глибокий конфлікт у стосунках з Гетьманатом. Обрання Івана Виговського у серпні 1657 р. на гетьманство царський уряд визнати відмовився, оскільки вибори відбулися без царського дозволу¹⁴. Загострення ж конфлікту вже за рік призвело до розриву Виговського з Москвою та порозуміння з Річчю Посполитою. Утім, коли Гадяцька угода 1658 р. за рік безславно закінчила своє життя, Виговський втратив булаву, а на гетьманство зійшов Юрій Хмельницький, Москва восени 1659 р. зуміла нав'язати останньому угоду, що суттєво звужувала автономні права Гетьманату, в тому числі й у питанні гетьманського обрання. Зокрема до так званих “Прежних статей Богдана Хмельницького” (що насправді являли собою сфальсифікований варіант договору 1654 р.)¹⁵ було включено норму, що зобов'язувала новообраного реґіментаря по завершенню виборів їхати до Москви “видети его государскія пресветлыя очи,” а вже під час аудієнції цар “пожалует гетмана по чину, булаву и знамя, и на гетманство свою государеву жалованную грамоту.”¹⁶ За умови ж недотримання цього ритуалу – вибори визнавались нелегітимними.

Тоді ж Москва вперше втрутилася і в царину виборів старшини нижчого рівня. Щоправда, це втручання мало консервативний характер – заграючи з широким козацьким загалом і волюючи не допустити зміцнення гетьманської влади, представники царя наполягли на внесенні до так званих “Нових статей” 1659 р. норму, у відповідності з якою обрання полковників, як й інших старшин, обов'язково мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства – “на раде, кого меж себя излюбят.”¹⁷ Вводився також ряд заборон і регламентацій щодо процедур призначення та звільнення старшин. Зокрема заборонялось без узгодження з царським урядом звільняти цілий ряд козацьких старшин, котрі особливо прислужилися Москві у справі повернення України під зверхність царя. А до того ж на полковництво заборонялось обирати кандидатів з інших полків, а також іновірців і новохрещених православних, “потому что от новокрещенных многая в Войске смута и междуособіе зачинается, да ими [...] козакам чинятся налоги и тесноты.”¹⁸

¹³ Акты ЮЗР, т. II, прибавл. №1 (Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелевых, 1879), 682. (Akty IuZR, t. II, pribavl. no. 1 (St. Petersburg: Tipografiia brat. Pantelevykh, 1879), 682).

¹⁴ Ширше див., Віктор Горобець, “Волимо царя східного.” Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава (Київ: Критика, 2007), 118-127. (Viktor Horobets, “Volymo tsaria skhidnoho,” *Ukrains'kyi Het'manat ta rosiis'ka dynastiia do i pislia Pereiaslava* (Kyiv: Krytyka, 2007), 118-127).

¹⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687), упоряд. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко (Київ-Львів: НТШ, 2004), 19. (Universaly ukrains'kykh het'maniv vid Ivana Vyhovs'koho do Ivana Samoïlovycha (1657-1687), uporiad. Ivan Butych, Viacheslav Rynsevych, Ihor Teslenko (Kyiv-Lviv: NTSh, 2004), 19). Ширше про обставини справи див., Андрій Яковлів, “Статті Богдана Хмельницького” в редакції 1659 року,” *Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського*, ч. I (Київ: [б.в.], 1928), 220-234. (Andrii Iakovliv, “Statti Bohdana Khmelnytskoho” v redaktsii 1659 roku,” *Iuvileinyy zbirnyk na poshanu akademika M. S. Hrushevskoho*, ch. I (Kyiv: [b.v.], 1928), 220-234; Андрій Яковлів, *Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках* (Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1934). (Andrii Iakovliv, *Ukrains'ko-moskovs'ki dohovory v XVII-XVIII vikakh* (Warsaw: Pratsii Ukrains'koho naukovooho instytutu, 1934)).

¹⁶ Універсали українських гетьманів, 115. (Universaly ukrains'kykh het'maniv, 115).

¹⁷ Ibid., 119.

¹⁸ Ibid.

Поява припис щодо заборони “новокрещенным” посідати старшинство, як видається, обумовлювалась недавніми споминами московського керівництва про роль протестанта (аріанина) Юрія Немирича в розриві стосунків Війська Запорозького з Москвою та укладенні Гадяцької угоди 1658 р.¹⁹ Але на практиці, варто зауважити, він так і не набув істотного значення. Як, власне, й заборона на посідання полкових урядів вихідцями з інших полків. Адже аналіз адміністративних практик Гетьманату другої половини XVII ст. та, особливо, першої половини XVIII ст. засвідчує перебуванні на полковницьких і сотницьких урядах вихрестів з іудейської віри Павла Семеновича (Герцика), Михайла Боруховича, братів Андрія, Івана й Федора Марковичів та інших. Ще численнішими є приклади посідання старшинських урядів у тому чи іншому полку “варягами” з інших полків. Наприклад, сотник Чернігівського полку Леонтій Полуботок очолив Переяславський полк, його наступник – Іван Лисенко попередньо очолював Стародубський полк, а Григорій Карпович Коровка-Вольський перед тим, як посісти в 1682 р. полковий уряд в Київському полку, встиг побувати на полковництві в Чигиринському (1677-1678) та Стародубському (1678-1681) полках.²⁰

Москва ж закріплений в угоді 1659 р. порядок проведення виборів “удосконалювала” в наступні десятиліття переважно лише шляхом фактичного посилення ролі царського уповноваженого в елекційному процесі, але без втручання в політико-правові аспекти відносин. Так, уповноважений царя (котрий на виборну раду традиційно прибував у супроводі потужного війська) рідко коли, а практично ніколи, не обмежувався лише спогляданням перебігу виборчого процесу. Найбільш виразно активна участь царського повіреного простежується під час гетьманських виборів 1663 р., коли окольнічій Данило Велико-Гагін за наказом царя мав “берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити,” оскільки той, мовилось в царській інструкції, “насправді вірний.”²¹ І врешті саме підтримка Москви справила вирішальний вплив на перебіг і результати виборів 1663 р.²² Менш помітною була роль царського повіреного на гетьманських виборах 1669, 1672 чи 1687 років, але й тоді кандидатура претендента на булаву обов’язково узгоджувалась з ним.

Водночас за потреби Москва демонструвала й політичну гнучкість, іноді відмовляючись від власних вимог, що не приживались на практиці. Зокрема, зважаючи на реалії політичного і соціального буття та наявні логістичні проблеми, норма щодо обов’язковості прибуття новообраного гетьмана на аудієнцію до царя – як один з елементів визнання легітимності обрання, так ніколи й не була впроваджена. Спершу по обранню Брюховецького через складну військово-політичну ситуацію його візит було відкладено на невизначений час, а вже договір 1669 р. (так звані Глухівські статті) цієї вимоги не містив. Й відтепер ознакою легітимності обрання виступав акт вручення гетьману клейнодів царським уповноваженим, як правило, на місці проведення елекційної ради.²³

¹⁹ Див., Stanisław Kot, *Jerzy Niemirycz: w 300-lecie ugody hadziackiej* (Paris: Instytut Literacki, 1960).

²⁰ Детальніше див., Віктор Горобець, “Полковник Війська Запорозького та його влада,” *Український історичний журнал*, 4 (2014), 60-62. (Viktor Horobets, “Polkovnyk Viis’ka Zaporoz’koho ta його vlada,” *Ukrains’kyi istorychnyi zhurnal*, 4 (2014), 60-62).

²¹ *Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества*, т. 2 (Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1861), 771. (*Zapiski Otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo arkheologicheskogo obshchestva*, t. 2 (St. Petersburg: Tip. I. N. Skorokhodova, 1861), 771).

²² Ширше див., Віктор Горобець, “Чорна рада” 1663 року. Передумови, результати, наслідки (Київ: Інститут історії України НАН України, 2013), 79-110. (Viktor Horobets, “Chorna rada” 1663 roku. *Peredumovy, rezul’taty, naslidky* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 2013), 79-110).

²³ *Універсали українських гетьманів*, 467. (*Universaly ukrains’kykh het’maniv*, 467).

Проблема ж виборності нижчої в козацькій ієрархії старшини, принаймні в царині політико-правовій, на певний час взагалі випала з поля зору Москви й розвивалась у контексті загального розвитку соціальних і політичних інститутів автономії Гетьманату й політичної культури козацтва загалом – тобто з дотриманням засад вільної елекції. Хоч такий підхід відверто суперечив традиціям Російської держави, де процедура призначення на місцевий уряд воеводи, приказного, стрілецького чи козацького голови передбачала подачу служилим чоловіком відповідного чолобиття в Розряд, яке можна було лише доповнити колективним чолобиттям місцевої громади. Рішення ж про призначення ухвалювалось центральним органом влади – Розрядним приказом.²⁴

Утім стверджувати про повне ігнорування центральною владою цариною реальної кадрової політики автономії також підстав немає. Принаймні, як свідчить запис у щоденнику Патрика Гордона, увага приділялась у контексті недопущення консолідації старшинського корпусу навколо гетьмана, адже це сприяло б небажаній імперському центру концентрації влади в руках очільника Гетьманату. Тож, скажімо, 19 червня 1688 р. оточення цариці Софії, незважаючи на прохання гетьмана Івана Мазепи під якимось зручним претекстом якнайдовше залишити в Москві полковника переяславського Райчу Дмитрашко – “дабы избежать и предотвратить волнения на Украине,” відпустила того в Гетьманат, оскільки “здесь сочтено удобным ставить и меть как можно больше казачьих полковников, в какой то мере независимых от гетмана, и не позволять никакому гетману дорасти до такой власти и величия, как прежний.”²⁵

Задекларована тут “зручність” для Москви від ескалації конфліктності в стосунках гетьмана зі старшиною базувалась передовсім на досвіді використання подібного алгоритму впливу на козацьку старшину в часи гетьманування Івана Виговського (1657-1659), коли оточення Олексія Михайловича, попри неодноразові заклики гетьмана не підтримувати опозицію, робило все для того, аби перетворити останню в потужну потужну військову і політичну силу й через неї істотно послабити гетьманську владу та нав’язати їй вигідні Москві рішення.²⁶ Але й пізніше цей вдалий для московських інтересів прийом з більшим чи меншим успіхом використовувався для тиску на гетьманські уряди Юрія Хмельницького, Якіма Сомка, Івана Брюховецького та Дем’яна Ігнатовича.²⁷ А ось довіра, яку Мазепі вдалося здобути в

²⁴ Владимир Н. Глазьев, “Порядок назначения городских воевод южного пограничья во второй половине XVII в. (по материалам Разрядного приказа),” *Русь, Россия: Средневековье и Новое время*, 6 (2019): 485-487. (Vladimir N. Glaz'ev, “Poriadok naznacheniiia gorodovykh voevod iuzhnogo pogranich'ia vo vtoroi polovine XVII v. (po materialam Razriadnogo prikaza),” *Rus', Rossiia: Srednevekov'e i Novoe vremia*, 6 (2019): 485-487).

²⁵ Патрик Гордон, *Дневник. 1684–1689*, пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков (Москва: Наука, 2009), 169. (Patrick Gordon, *Dnevnik. 1684–1689*, per., st., primech. D. G. Fedosova; отв. red. M. R. Ryzhenkov (Moscow: Nauka, 2009), 169).

²⁶ Див., Віктор Горобець, “Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.),” *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості* (Київ-Запоріжжя: Інститут історії України НАН України, 1997), 33–43. (Viktor Horobetś, “Zaporoz'kyi Kish v politychnii strukturii kozats'koï Ukraïny (druha polovyna XVII — pochatok XVIII st.),” *Zaporoz'ke kozatstvo v ukraïnskiï istorii, kulturi ta natsional'niï samosvidomosti* (Kyiv-Zaporizhzhia: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 1997), 33–43).

²⁷ Ширше див., Віктор Горобець, “Чорна рада” 1663 року, 43–60. (Viktor Horobets, “Chorna rada” 1663 roku, 43–60); Віктор Горобець, “Волимо царя східного,” 215–250. (Viktor Horobets, “Volymo tsaria skhidnoho,” 215–250); Віктор Горобець, *Гетьман Брюховецький* (Київ: Парламентське видавництво, 2019), 202–212, 327–334. (Viktor Horobets, *Hetman Briukhovetsk'kyi* (Kyiv: Parlaments'ke vydavnytstvo, 2019), 202–212, 327–334).

очах Петра I, пильність Москви у цьому аспекті дещо притлумила. Підтвердженням цьому слугує як відсутність у джерелах згадок про якісь знакові втручання центральної влади в кадрові призначення в автономії, так і промовиста репліка полтавського полковника Івана Іскри в розмові з генерал-фельдмаршалом Б. П. Шереметевим 1701 р. щодо перспектив переміщення старшини на вакантне по смерті Івана Обидовського ніжинське полковництво – “Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть.”²⁸ Зрозуміло, що під “властителем в Батурині” полковник мав на увазі саме гетьмана Мазепу.

**“Надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники,
несогласные с гетманом”**

Усвідомлення помилковості втрати контролю над цариною кадрової політики Гетьманату прийшло до Петра I та його оточення вже восени 1708 р. в контексті переходу українського гетьмана на бік шведського короля. Реакція ж проявилась у відвертому зневаженні засад вільної елекції при обранні наступника Мазепи. На ініційованій царем Глухівській раді 1708 р. Петро I на власний розсуд відхилив кандидатуру Павла Полуботка і вказав на Івана Скоропадського, як на того, хто задовольняє його вимоги. Водночас спостерігається активне втручання представників російської влади в кадрові призначення на полковому та сотенному рівні.²⁹

В контексті розвитку нового тренду в політиці щодо України в оточенні царя артикулюється думка про необхідність повернення до курсу, скерованого на пониження гетьманської влади через потурання самовладдю полковників і виведення останніх з-під його контролю. Так, у доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалось таке: “Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом [...] надобно, чтобы во всех порубежных городех были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты.”³⁰ Водночас Голіцин пропонував не обмежуватись старими, консервативними підходами, а впроваджувати новий курс, скерований на активне перебирання царською владою на себе прерогатив реалізації кадрової політики в Україні. Зокрема рекомендував змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, “которые были в измене (тобто брали участь у виступі

²⁸ *Источники малороссийской истории*, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским, ч. 2 (Москва: Университетская типография, 1859), 29. (*Istochniki malorossiiskoi istorii*, sobr. D. N. Bantyshem-Kamenskim i izd. O. Bodienskim, ch. 2 (Moscow: Universitetskaia tipografiia, 1859), 29).

²⁹ “Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв.,” упоряд. М. Василенко, *Український археографічний збірник*, 1 (1926): 101–102. (“Zbirka materiiialiv do istorii Livoberezhnoi Ukraïny ta ukrains’koho prava XVII–XVIII vv.,” uporiad. M. Vasylenko, *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi zbirnyk*, 1 (1926): 101–102); Центральный державный архив Украины в м. Києві (ЦДДАУК), ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3; спр. 117, арк. 1-131; спр. 117а, арк. 1-125; спр. 482, арк. 1-3; спр. 156, арк. 1-58. (Tsentral’nyi derzhavnyi arkhiv Ukraïny v m. Kyïvi (TsDIAUK)), f. 51, op. 3, spr. 353, ark. 3; spr. 117, ark. 1-131; spr. 117a, ark. 1-125; spr. 482, ark. 1-3; spr. 156, ark. 1-58).

³⁰ Ширше про це див., Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), 64–66. (Viktor Horobets, *Prysmerek Het’manshchyny: Ukraïna v roky reform Petra I* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 1998), 64–66).

Івана Мазепи. – Авт.) и произвествъ на их место тех, которые хотя малую службу государю показали.”³¹

Звертає на себе увагу той факт, що радикалізм Голіцина в питаннях кадрового облаштування Гетьманату знаходив підтримку й в інших представників імперської влади, задіяних в українські справи. Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників, а царський резидент при гетьманському уряді стольник Федір Протасьєв радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках.³²

Однак в умовах критичного загострення стосунків з Османською імперією російський канцлер Гаврило Головкін реалізацію таких радикальних пропозицій визнав заняттям “непристойным и небезопасным,” оскільки це могло б спровокувати вкрай негативні наслідки. До того ж, канцлер звертав увагу й на той факт, що наразі “не знаем заочно, кого на их место определитъ добрых и верных.”³³

Відтак і втручання в кадрові призначення в Гетьманаті мало епізодичний характер. Так, наприклад, коли 1712 р. гетьман Іван Скоропадський спробував звести генерального хорунжого Івана Сулиму на вакантний по смерті Федора Вольського-Коровченка уряд київського полковника, то уряд Петра I це рішення українського регіментаря заблокував і призначив на посаду Антона Танського –³⁴ колишнього очільника Білоцерківського полку, котрому довелось скласти з себе полковничі повноваження через розформування цього правобережного полку згідно з умовами прутської капітуляції Петра I 1711 р. І це попри те, що Танський за своє коротке врядування на Білоцерківщині встиг так розорити тамтешню шляхту, що вона, скаржачись на полковницькі утиски, вдавалась до аналогій з античним епосом: “где стояла Троя, там тепер волнуется созревшая жатва!”³⁵ Щоправда, для російської влади критерії оцінки ефективності врядування козацького полковника були зовсім інші. Як писав до Танського в липні 1712 р. Головкін, “царское величество, ведая, что вы, будучи в Белой Церкви, служили его величеству всегда верно и постоянно (вид. мною. – Авт.) [...] пожаловать повелел вас определить к Киевскому полку.”³⁶

Значно інтенсифікується втручання імперського центру в кадрові справи автономії із середини 1710-х років. Тоді, по-перше, вдалось відсунути зовнішню загрозу від кордонів Російської держави, а по-друге, завдяки функціонуванню в Україні з 1709 р. інституту царських резидентів – виявити серед старшин “людей добрых і вірних” по відношенню до царської влади. За таких умов 22 січня 1715 р. Сенат видав указ, яким впроваджувався принципово новий алгоритм виборчого процесу в Гетьманаті. Насамперед гетьману наказувалось негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих

³¹ Сергей М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 15-16, (Москва: Мысль, 1993), 336. (Sergei M. Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*, t. 15-16, (Moscow: Mysl', 1993), 336).

³² Ibid., 564-565.

³³ Ibid., 565.

³⁴ Вадим А. Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* (Київ: Вид-во АН УРСР, 1959), 203. (Vadym A. Diadychenko, *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukraïny kintsia XVII – pochatku XVIII st.* (Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1959), 203).

³⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, ч.3, т. 2. (Киев: Унив. тип, 1890), 190. (Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe uchrezhdennoi pri Kievskom voennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore, ch. 3, t. 2. (Kyiv: Univ. tip, 1890), 190).

³⁶ Ibid., 768.

осіб, “которые были в какой измене,” маючи на увазі співпрацю з гетьманом Мазепою. При заміщенні ж існуючих вакансій полковій і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2-3 претендентів на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, “усматривая, кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности.”³⁷

На практиці прерогативи імперської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувались лише закріпленою відтепер і в правовому полі Гетьманату активною участю царського резидента у процесі ухвалення кадрових рішень. Адже уряд Петра I в цей час почав активно послуговуватись і практиками прямого призначення своїх довірених осіб на старшинство в Україні, ігноруючи тим самим указ 1715 р. та вдаючись до видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином на уряд козацького полковника було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича, а на сотників – його земляків Степана Требинського, Гаврила Милорадовича, Василя Кіцеша, Степана й Миколу Афендиків, “волохів” Василя Кирика, Самійла Спафарія та інших. Визначальними при таких призначеннях ставали заслуги балканських шукачів старшинства під час Прутського походу царя 1711 р., коли “сербский народ [...] показал к России службу поднятём с своей стороны оружия против оных турков,” через що був змушений “оставя [...] дом и деревни и протчіи свои пожитности” покинути батьківщину.³⁸ В якийсь момент Україною навіть ширились тривожні чутки про наміри царя призначити на гетьманський уряд одного з найбільш відомих своїх балканських перебіжчиків – колишнього молдавського господаря Димитрія Кантеміра, котрий у серпні 1711 р. разом зі своїми “дворянами” – “мечниками,” “двораками,” “медельничарами,” “конюшеними” – прибув до Києва. Проте до такого зневажання засад виборності українського гетьмана справа все ж не дійшла. Можливо, не в останню чергу із-за спротиву Олександра Меншикова, котрий, відмовляючи царя від цього кроку, аргументував свою позицію наступним чином: “От волошских начальников управление над подданными – сурово, малодушно и деспотическое.”³⁹ Утім, на нижчих адміністративних щаблях аргументи “світлішого князя” не брались до уваги й владні амбіції оточення Кантеміра було вдоволено царем як у Гетьманаті, так і ще більшою мірою на теренах Слобідської України, яка гетьманською владою не адмініструвалась.⁴⁰

³⁷ *Материалы для отечественной истории, собранные и изданные М. Судиенком*, т. 2 (Киев: Университетская типография, 1855), 276. (*Materialy dlia otechestvennoï istorii, sobrannye i izdannye M. Sudienkom*, t. 2 (Kyiv: Universitetskaia tipografia, 1855), 276).

³⁸ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР), ф. II, спр. 1615, арк.1-2; спр. 1706-1862, арк.9, 54-54зв., 232, 352-352зв. (*Natsional'na biblioteka Ukraïny im. V. I. Vernads'koho NAN Ukraïny, Instytut rukopysu (NBU im. V. I. Vernads'koho NAN Ukraïny, IR)*), f. II, spr. 1615, ark. 1-2, spr. 1706-1862, ark. 9, 54-54zv., 232, 352-352zv.).

³⁹ Филарет, *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*, Отд. II (Москва, 1857), 68. (*Filaret, Istoriko-statisticheskoe opisaniie Khar'kovskoi eparkhii*, Otd. II (Moscow, 1857), 68).

⁴⁰ Практика призначення “прутських емігрантів” на старшинство в Україну викликала неабияке роздратування місцевої української старшини. Утім, з плином часу балканські вихідці родичались з українською правлячою верствою і входили в український простір. Так, скажімо, гадацький полковник Михайло Милорадович одружився з донькою генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович узяв за дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича – Гавр (до речі, успадкував від першого полковницький уряд у Галяччі) доводився сватом генеральному судді Якимові Горленку. Ширше див., Віктор Горобець, “Старшина

Такий алгоритм здобуття старшинства – навіть без хоч би формального дотримання процедури виборів, а лише через публікацію сенатських чи іменних царських указів – був доступним і для окремих вихідців з України: Григорія Шишкевича, Петра Назаренка, Федора Лісовського, Павла Ждановича, Семена Соболевського та інших. При цьому номінанти не обов'язково мали якісь вагомі заслуги перед Військом Запорозьким, натомість вони “хоча би малую службу государю показали” та зуміли знайти впливових патронів в оточенні царя. Переважно йшлося про “верную службу [...] в случае измены нам, великому государю, бывшего гетмана Мазепы.”⁴¹ Стосовно ж служби у Війську Запорозькому то тут їх успіхи не були настільки очевидними. Так, наприклад, Шишкевич перед тим, як стати сотником, служив цирульником в Андрія Войнаровського, небожа Івана Мазепи. А Лісовський престижний сотницький уряд у Новгород-Сіверському обійняв у статусі попа-розстриги. Причому, вчинені ним службові зловживання та навіть кримінальні злочини під час перебування на кафедрі гадяцького протопопа за інших обставин мали всі шанси увінчатися суворим судовим вироком.⁴²

Звичайно ж, зважаючи на пануючі в петровські часи тенденції розвитку уявлень про царську владу, коли на зміну московській ідеології дорадчості та “патримоніальної взаємодії” царя та народу приходить поняття абсолютної, не обмеженої християнськими традиціями влади як чистого насильства,⁴³ в очах Москви подібного роду соціальні ліфти в Гетьманаті не виглядали шокуєче. Дослідники навіть знайшли вповні переконливе пояснення фактам нагородження царем після полтавської перемоги 1709 р. боярськими чинами своїх “дураков” (блазнів) – як своєрідний спосіб приниження прибічників “честі боярської” й боярської думи як такої.⁴⁴ Цікаво, що чи не найбільш епатажні кадрові інтервенції царя в українській автономії – того ж цирульника Шишкевича чи розстриги Лісовського – випадають якраз на середину 1710-х років, тобто час, коли Петро I, жалуючи І. О. Голіцина боярським чином, в указі від 14 жовтня 1715 р. зазначає, що та честь йому надається “за службу жены его [...] светлейшей княгини.”⁴⁵ “Служби” ж “светлейшей княгини” Анастасії Петрівни Голіциної полягали в тому, що вона була наближеною “шутихой” цариці Катерини і під час блазенських “соборів” Петра I грала роль “князь-ігумені.”⁴⁶ Можливо, в контексті такого сприйняття “служби” й “честі”

Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви,” *Український історичний журнал*, 4 (2012), 52-66. (Viktor Horobets, “Starshyna Het'manshchyny: nesluzhbovyi vymir sluzhbovoi kar'ieri providnoi sotsialnoi verstvy,” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4 (2012), 52-66).

⁴¹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк. 3. (TsDIAUK, f. 51, op. 3, spr. 353, ark. 3); НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, IP, ф. VIII, спр. 232, арк. 44. (TsDIAUK, f. 51, op. 3, spr. 353, ark. 3; NBU im. V. I. Vernads'koho NAN Ukrainy, IR, f. VIII, spr. 232, ark. 44).

⁴² Віктор Горобець, *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715-1722* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2016), 46-56. (Viktor Horobets, *Konflikt i vlada v rann'omodernii Ukraini. Sotnyk novhorod-siver'skyi proty het'mana Viis'ka Zaporoz'koho, 1715-1722* (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016), 46-56).

⁴³ Коллманн, *Преступление и наказание*, 415. (Kollmann, *Prestuplenie i nakazanie*, 415).

⁴⁴ Евгений В. Анисимов, “Верхи русского общества начала петровской эпохи,” *Правящая элита Русского государства IX - начала XVIII вв.* (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006), 470-497. (Evgenii V. Anisimov, “Verhi russkogo obshchestva nachala petrovskoy epokhi,” *Pravyashchaya elita Russkogo gosudarstva IX - nachala XVIII vv.* (St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2006), 470-497).

⁴⁵ Цит за. Андрей В. Захаров, “Государев двор’ и ‘царедворцы’ Петра I: проблемы терминологии и реконструкции службы,” *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682-1750)* (Москва: РОССПЭН, 2013), 29. (Andrei V. Zakharov, “Gosudarev dvor” i “tsaredvortsy” Petra I: problemy terminologii i rekonstruktsii sluzhby,” *Praviashchie elity i dvorianstvo Rossii vo vremia i posle petrovskikh reform (1682-1750)* (Moscow: ROSSPEN, 2013), 29).

⁴⁶ Ibid., 29, прим. 2. (prim. 2).

виборні посади полковника чи сотника Війська Запорозького в очах царя не меншою мірою, аніж боярські чини, виглядали як рудименти попередньої епохи, що потребували публічного приниження та заперечення того пієтету, який традиційно їх оточував.

І це, варто наголосити, неабияк контрастувало з тим ставленням до засад вільної елекції, який козацька еліта артикулювала в “Пактах й Конституціях законів і вольностей Війська Запорозького” 1710 р., де проблема кадрового забезпечення Гетьманату отримала доволі чітке, комплексне правове вирішення саме в контексті гарантування непорушності права козацького товариства обирати старшину вільними голосами.⁴⁷ У документі зокрема констатувалось, що “всякіє на людей бѣдныхъ тяжести, утыски и здырства походятъ найбарзѣй от властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундуючися на заслугах своих, а прагнучи несытою пожадливістю для приватного своего пожитку урядовъ войсковых и посполитых, прелщают сердце гетманское коррупціями и оными тыскаются без волного избранія, над слушност и право,” й, аби уникнути цих утисків і здирств на майбутнє, “всеконечнѣ” конституювалось: “лечъ всегда якъ войсковые, такъ и посполитые урядники мѣють быти волними голосами, особливе зась полковники, обираны, а по избранію владою гетманскою потверживаны [...] Тоє жъ право должны будутъ и полковники заховати и не постановляти без волного избранія цѣлой сотнѣ, сотниковъ и иных урядниковъ.”⁴⁸

“На их место... выберите людей добрых, которые... желали быть коллегии”

Чи не найбільш масштабним і, що головне, системним втручання імперського центру в царину кадрових призначень в автономії мало місце у часи функціонування на теренах України російської владної структури – Малоросійської колегії (1722-1727). Запровадивши колегію – згідно риторики маніфесту від 16 травня 1722 р. – “не для чего иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого как неправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был,”⁴⁹ по смерті Скоропадського (початок липня 1722 р.) Петро I став розглядати її як владний орган, покликаний замінити інститут виборних гетьманів. Відтак проведення нових гетьманських виборів імператор не дозволив, а колегії доручив розпочати процес перебирання гетьманських владних прерогатив.⁵⁰

Уявлення про механізми такої трансформації дає аналіз листування імператора із сенаторами, що мало місце наприкінці липня 1722 р. Зокрема, в листі до імператора, в якому йшлося про порушене генеральною старшиною клопотання з приводу гетьманських виборів, сенатори пропонували оголосити Війську Запорозькому, що

---

⁴⁷ Авторське бачення проблеми див., Віктор Горобець, “Устроєва модель Гетьманату за Конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту?,” *Пилип Орлик: життя, політика, тексти* (Київ: НаУКМА, 2011), 234-248. (Viktor Horobets, “Ustroieva model’ Het’manatu za Konstytutsiieiu 1710 roku: chy isnuvaly vnutrishni pidstavy dlia realizatsii projektu?” *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty* (Kyiv: NaUKMA, 2011), 234-248).

⁴⁸ Валерій Смолій, ред., “Пакти і Конституції” Української козацької держави (Львів: Світ, 2011), 107, 109. (Valerii Smolii, red., “Pakty i Konstytutsii” *Ukrainskoi kozats’koi derzhavy* (Lviv: Svit, 2011), 107, 109).

⁴⁹ *Источники малороссийской истории*, ч. 2, 322. (Istochniki malorossiyskoi istorii, ch. 2, 322).

⁵⁰ Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 113-114, 171-180. (Viktor Horobets, *Prysmerek Het’manshchyny*, 113-114, 171-180).

вибори начебто відкладено до повернення з походу монарха: “И таким образом никакого сомнения им не будет, и может то тако до воли Его Императорскаго Величества остаться.”⁵¹ При цьому “воля” Петра I полягала в тому, аби ліквідувати інститут гетьманства загалом. В контексті реалізації цього бажання імперський центр ігнорує прохання української сторони щодо дозволу на проведення нових гетьманських виборів, а сенатори тим часом видають розпорядження, яким забороняють визнавати за Павлом Полуботком, обраним старшиною до проведення нових виборів наказним (тимчасовим) гетьманом, право послуговуватись цим титулом: “в листах черниговского полковника наказным гетманом не писать, а писать черниговский полковник.”⁵² Наступним кроком на шляху ліквідації інституту гетьманства стає імператорський указ від 23 червня 1723 р., який під страхом суворого покарання забороняв навіть порушувати клопотання про нові вибори.⁵³ Власне саме порушення цього указу стало формальною підставою для ув’язнення в Петропавлівській фортеці Петербургу наказного гетьмана Полуботка, миргородського полковника Данила Апостола та ще понад 20 козацьких старшин.⁵⁴

Водночас із середини 1722 р. розпочинається реалізація програми системної заміни виборних козацьких старшин призначеними указами царя урядовцями з числа офіцерів російської армії на полковому рівні. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначались російські офіцери в статусі комендантів і вони перебрали на себе лише незначну частину повноважень полковника, зосередившись головним чином на питанні налагодження дієвого контролю за діяльністю полкової влади. А вже на другому, за умови створення сприятливих умов і формування відповідної суспільної думки, планувалось ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів. Реалізуючи задумане, комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародубу і Переяслава. Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта (“до определения полковничества”), анонсує їх розширення в майбутньому, коли вони замінять виборних полковників.⁵⁵

У контексті реалізації цієї програми варто розглядати й відправку Петром I в Україну наприкінці 1723 – початку 1724 років місії Олександра Румянцева. Головне завдання Румянцева було пов’язано з розслідуванням опозиційної діяльності наказного гетьмана Павла Полуботка. Однак крім слідчих дій довіреній особі імператора доручалось провести широкомасштабну чистку старшинського корпусу Гетьманату. У наказі Румянцеву йшлося про негайне звільнення з урядів усіх старшин, які викликали підозри щодо лояльності трону та призначення “на их место [...] людей добрых, которые к нынешнему их делу (опозиційній діяльності наказного гетьмана Полуботка. – Авт.) не приставали и желали быть коллегии.”⁵⁶ Водночас Румянцев мав розвідувати, “склонны ли обыватели к тому (призначенню російських офіцерів на

⁵¹ Сергей М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18, (Москва: Мысль, 1993), 827. (Sergei M. Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*, t. 18, (Moscow: Mysl', 1993), 827).

⁵² Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 248, оп. 29, д. 1759, л. 146. (Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), f. 248, op. 29, d. 1759, l. 146).

⁵³ РГАДА, ф. 9, оп. 2, д. 32, л. 28. (RGADA, f. 9, op. 2, d. 32, l. 28).

⁵⁴ Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 154-156, 157-158. (Horobets, *Prysmerek Het'manshchyny*, 154-156, 157-158).

⁵⁵ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1760, л. 71, 91. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1760, l. 71, 91).

⁵⁶ Цит. за, Сергей М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 18, 835. (Sergei M. Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*, t. 18, 835).

полковництво в Україну. – Авт.), и буде усмотриш, что они великороссийских просить хотят, то их обнадежь.” У тих же полках, жителі яких “неусмотрят к великороссийским полковникам склонности, о том умолчатъ.”⁵⁷

Реалізуючи накази імператора, Румянцев провів кардинальні “зачистки” прибічників ідеї збереження автономії в Стародубському, Ніжинському, Полтавському, Гадяцькому, Переяславському та Миргородському полках, де від урядів було відсторонено “повних” і “наказних” полковників, полкову старшину, а на їх місце саме призначено розпорядженням Румянцева, без хоч би формального дотримання виборних процедур “доброхотів” імператора. Загалом за неповний місяць відбулося 20 призначень на старшинські уряди, причому 12 з них було здійснено “на место” підозрілих урядовців.⁵⁸ Найбільш резонансними з-поміж них стали відставки миргородського полковника Данила Апостола, наказного стародубського полковника Івана Чернолуцького, гадяцького полкового судді Григорія Грабянки.

Стосовно ж переміщення російських комендантів на полковницькі уряди автономії, то ця практика утвердилась лише в переважно суміжних з великоросійськими провінціями, північних полках Гетьманату – в Стародубі, Ніжині та Чернігові, де традиції виборності старшини й перед цим шанувались значно менше, аніж у південних полках Лівобережжя.⁵⁹ Та й то призначені у такий спосіб полковники частогусто виявлялись не на висоті покладених на них сподівань. Як скаржився імператору на початку 1728 р. Данило Апостол, призначений на полковництво в Україну російський офіцер Михайло Хрущов “не толко до правления полковничой должности и до произвождения добрых в полку порядков не есть способен.”⁶⁰

Тим не менше, на середину 1720-х років, крім російських офіцерів у Стародубському, Ніжинському та Чернігівському полках, призначені центральною владою серби і “волохи” займали уряди в Гадячі, Києві та Переяславі, а російський комендант Полтавського гарнізону Іван Чичерін виконував водночас і функції полтавського полковника. До того ж полковництво в Прилуках обіймав Гнат Галаган, пожалований на старшинство царем за надану ним допомогу в здобутті Запорозької Січі в травні 1709 р. Відтак з наявних у Гетьманаті десяти полків лише в Миргородському і Лубенському полку уряди очолювали старшини, котрі здобули владу в ході виборів (та й то миргородський полковник Данило Апостол, як уже зауважувалось раніше, за наказом Петра I перебував в ув'язненні).⁶¹

Хоч і не настільки радикальні, але все ж доволі принципові зміни відбуваються в цей час і на рівні сотенної старшини та другорядних урядів полкової адміністрації, де

⁵⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1761, л. 675-675 об. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1761, l. 675-675 ob).

⁵⁸ Підраховано за, РГАДА, ф. 9, оп. 4, д. 92, л. 475-475 об. (RGADA, f. 9, op. 4, d. 92, l. 475-475 ob.).

⁵⁹ Скажімо, якщо в суміжних з великоросійськими провінціями північних полках Гетьманату при заповненні полковницьких вакансій значну вагу мала позиція гетьманського уряду й старшини подовгу утримували владу у своїх руках, то в Полтавському полку в другій половині XVII ст. перевибори відбувались приблизно кожних два роки (іноді й кілька разів на рік) і вплив гетьмана на їх перебіг та результати були мінімальними. Див., Віктор Горобець, “Полковник Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій,” *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2014), 106-111. (Viktor Horobets, “Polkovnyk Viis’ka Zaporoz’koho: pravo vilnoї elektsii v svitli kozats’kykh tradytsii, rozporiadchych prypysiv i politychnykh realiї,” *Ukrains’ka derzhava druhoї polovyny XVII–XVIII st.: polityka, suspilstvo, kul’tura* (Kyiv: Instytut istoriї Ukraїny NAN Ukraїny, 2014), 106-111).

⁶⁰ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, т. 1, спр. 541, арк. 45. (TsDIAUK, f. 51, op. 3, t. 1, spr. 541, ark. 45).

⁶¹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1761, л. 676-692. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1761, l. 676-692); Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини, 224-225*. (Horobets, *Prysmerk Het’manshchyny, 224-225*).

завичай самоврядні практики зберігали свою актуальність навіть в умовах чинності каральної за змістом “Ординації Війська Запорозького” 1638 р. Показово, що ініціатива кадрових призначень і на цьому, нижчому, рівні адміністрування належала переважно центральним органам влади – Кабінету Його Імператорської Величності, Сенату, Таємній верховній раді. Нерідко Генеральна військова канцелярія та, навіть, локалізована в Україні російська владна інституція – Малоросійська колегія довідувалися про заміщення старшинських вакансій уже постфактум, після ухвалення відповідного рішення імперським центром.⁶²

Ще однією характерною рисою кадрової політики імперської влади в Гетьманаті в цей час стає ігнорування прохань місцевих товариств щодо призначення повноправних старшин, натомість передача управлінських функцій в руки старшин “наказних,” тобто виконуючих обов’язки. Згідно з інформацією, що містилася в переданій 1726 р. Малоросійською колегією у Сенат доповідній записці, буквально у всіх полках Гетьманату бракувало повноправних старшин. Зокрема, у Чернігівському полку вакантними були аж 9 сотенних урядів, в Гадяцькому і Ніжинському полках – по 6. Загалом же налічувалось 36 вакансій сотенного рівня.⁶³ Не набагато ліпшою була ситуація і на рівні полкового управління. Зрозуміло, така велика кількість вакансій посилювала розлад державного організму Гетьманату, на що промовисто вказує хоч би той факт, що, наприклад, стародубський полковник Ілля Пашков 1726 р. доручив полковому сотнику Степану Галецькому одночасно виконувати функціональні обов’язки аж трьох посадових осіб полкового рангу – обозного, судді та осавула,⁶⁴ що відверто дисонувало з місцевими практиками урядування, а також негативно позначалось на ефективності управління. Відтак і президент Малоросійської колегії бригадир Степан Вельямінов був змушений просити Сенат негайне виправити становище.⁶⁵

“Выбрать по прежнему гетмана и старшину”?

Ліквідація урядом Петра II Малоросійської колегії та реставрація інституту гетьманства 1727 р. викликали неабиякий прилив ентузіазму в українській автономії. З усіх полків від імені старшини, рядових козаків, міщан, духовенства, посполитих на адресу Петру I надсилались листи зі словами вдячності за “монарші милості” та із запевненням “за те вірно служити, не щадя останньої каплі крові.”⁶⁶ Спостерігаючи за всією цією ейфорією, представники імператора в Україні навіть пропонували на певний час зняти на кордонах Гетьманату прикордонні застави. Адже за їхньою інформацією втікачі з Лівобережної України на Правобережжя, дізнавшись про закриття Малоросійської колегії та відновлення гетьманства, мали наміри повернутися у свої домівки, натомість “полские владелцы, которые отсель переходящими владели и брали с них десятину, ныне то отложили, послыша о гетмане и сами некоторые из ближних мест от рубежа выезжают.”⁶⁷

⁶² ЦДІАУК, ф. 53, оп. 2, спр. 114, арк. 1–10. (TsDIAUK, f. 53, op. 2, spr. 114, ark. 1–10).

⁶³ Підраховано за, РГАДА. Ф. 248, оп. 29, д. 1761. л. 676–692. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1761, l. 676–692).

⁶⁴ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 489, арк. 8–13. (TsDIAUK, f. 51, op. 3, spr. 489, ark. 8–13).

⁶⁵ РГАДА, ф. 9, оп. 4, д. 92. л. 475 об. (RGADA, f. 9, op. 4, d. 92, l. 475 ob).

⁶⁶ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 26–53. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1780, l. 26–53); Іван Джиджора, *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки* (Київ: Історична секція ВУАН, 1930), 130. (Ivan Dzhydzhora, *Ukraine v pershii polovyni XVIII viku. Rozvidky i zamitky* (Kyiv: Istorychna sektsii VUAN, 1930), 130).

⁶⁷ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 158, 280. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1780, l. 158, 280).

Неабиякі сподівання в контексті реставрації гетьманства українська сторона плекала і щодо реанімування засад виборності. Новообраний очільник Гетьманату Данило Апостол, добиваючись від імператора відновлення виборчих начал в автономії, обґрунтовував доцільність такого кроку тим, що “определены указами старшины, в надежду того, что без указа отставлены не будут, делают подкомандным обиды, налагают неизносимыя тяжести [...] когда ж вольными голосами во власть хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержатимет доброе и безобидливое обхождение и, доволен будучи власною оседлостью своею, подкомандным своим жадного не будет чинит отягощения.”⁶⁸

Утім, імперський центр, досягнувши в часи Петра I вражаючих успіхів у справі підпорядкування царини кадрової політики Гетьманату своєму впливу, не мав наміру від них відмовлятися. Й уже за фасадом пишно проведених із дотриманням традиційного ритуалу гетьманських виборів 1727 р. виразно проступали обриси жорстко керованої з центру моделі виборної процедури. Так, ухваливши 20 червня 1727 р. рішення “О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему” та оголосивши “о бытии при гетману” в якості міністра таємного радника Федора Наумова, місяцем пізніше Іноземна колегія за дорученням Верховної таємної ради підготувала “особливые секретные пункты” Наумову,⁶⁹ які ідею виборності повністю нівелювали. Зокрема, в них було зазначено, що оприлюднені обіцянки Петра II повернути Війську Запорозькому право “выбрать по прежнему гетмана и старшину” були написані лише “для лица.” Насправді ж імператор виказав “соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу.” Виходячи з цього, Наумов мав після прибуття до Глухова і “обяви о сем указу (стосовно проведення гетьманських виборів. – Авт.) и разослав для объявления того ж по полкам, смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в гетманы народ будет избирать.” Якщо ж міністру стане відомо, що “некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирает, в таком случае ему [...] того предостерегать и путь к тому предуготовить, чтоб, конечно, ево, Данила Апостола, а не иного кого в гетманы народ избрал.” Якщо ж він не зуміє в цьому переконати виборців, наказувалось “то собрание под каким пристойным претекстом остановит и писать Е. И. В. в Коллегию иностранных дел.”⁷⁰

Однак застосовувати екстремальні сценарії таємному раднику не довелось – Данило Апостол користувався заслуженим авторитетом серед старшини і козацького товариства, тож елекція 1 жовтня 1727 р. відбулась без ексцесів. Будучи переконаним прибічником ідеї українського автономізму (що серед іншого підтверджує і його взяття під варту з наказу Румянцева на початку 1724 р.) гетьман зумів добитися включення в норми “Решительного указу” Петра II 1728 р. дозволу на відновлення виборних процедур при заміщенні старшинських вакансій в автономії. Щоправда, реставрація виборних начал мала відбутись не в алгоритмі норм, чинних у другій половині XVII – початку XVIII ст., а у версії, що її конституював указ Петра I 1715 р., і до того ж з певними новими обмеженнями. Так, при заміщенні вакансій генеральної старшини та полковників в Україні обиралися лише “кандидатов человека по два и по три,” з числа котрих “в те генеральне чины и в полковники по представлению

⁶⁸ Цит. за, Борис Крупницький, *Гетьман Данило Апостол і його доба* (Київ: Україна, 2004), 115. (Borys Krupnyts'kyi, *Het'man Danylo Apostol i yoho doba* (Kyiv: Ukraina, 2004), 115).

⁶⁹ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 92–96. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1780, l. 92–96); *Сборник Императорского русского исторического общества*, 63 (1888), 270, 779. (*Sbornik Imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva*, 63 (1888), 270, 779).

⁷⁰ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1780, л. 97–102. (RGADA, f. 248, op. 29, d. 1780, l. 97–102).

гетманському [...] указом ЕИВ определены будут.”⁷¹ Тобто повноваження гетьмана концентрувались лише на рівні старшини сотенної та полкової, але за винятком, власне, самого полковницького уряду.

Користуючись з цього значною мірою обмеженого права, Апостол навіть поширив його дію на призначення минулих років, ініціювавши створення комісії, покликаної переглянути всі кадрові рішення часів функціонування Малоросійської колегії. У разі виявлення старшин, котрі отримали уряд в порушення процедури виборів, останні мали підтвердити своє право зберегти уряд через проходження відповідних виборних процедур. При цьому процедура полягала не у формальному підтвердженні права на владу діючого, але нелегітимного через нехтування виборних начал, старшини, а наданню виборцям права обрати, згідно норм указу 1715 р., 2-3 претендентів на старшинство, з числа котрих гетьман спільно з офіційним представником імператора й мали номінувати найдостойнішого на уряд. Вельми показово, що вже апріорі до числа нелегітимних старшин гетьманський уряд зарахував усіх тих, кого призначили на уряди Румянцев і Малоросійська колегія.⁷²

“Произвестъ [...] в настоящие сотники без выборов”

Формально норми “Решительного указу” 1728 р. залишились чинними й після того, як по смерті Апостола (січень 1734 р.) уряд Анни Іоанівни за прикладом Петра I не дозволив проведення нових гетьманських виборів, а всю повноту влади передав так званому “Правлінню гетьманського уряду” на чолі з “малоросійським правителем.”⁷³ Але фактично за відсутності інституту гетьманства можливості імперського центру в царині кадрових призначень в автономії суттєво посилились. Набуває поширення практика ігнорування процедури виборів на альтернативній основі та, відповідно, прямого призначення на старшинство – чи то за указами центральної влади, чи то інститутів її місцевого представництва. При цьому, що цікаво, в офіційних документах щодо того чи іншого призначення нерідко фігурують прямі вказівки імперської влади “произвестъ [...] в настоящие сотники без выборов (виділено мною. – Авт.) на первое порожное сотничое место.”⁷⁴

Важливою передумовою таких призначень, зрозуміло, виступають не заслуги перед Військом Запорозьким, а наявність виданих представниками імперської влади (переважно військової) службових “аттестатів.”⁷⁵ Не менш значимими, аніж військова доблесть у складі російської армії, виступає й служба при імператорському дворі. Яким чином колишні придворні потрапляли у владу автономії промовисто демонструє епістолярна активність з цього приводу канцлера Г. І. Головкина. Так, наприклад, 3 грудня 1730 р. він адресує гетьману Апостолу лист з інформацією, що “один из малоросіян Александр Брежинский чрез несколько лѣт был при дворѣ Их Величеств служителем и за ево службу надлежит ему учинить такое награждение, от чего бы он довольство мог имѣть.” Не віддаючи на розсуд гетьмана пошуки хлібного місця для свого клієнта, Головкин конкретно вказував, “дабы он, гетман, велѣл его

⁷¹ Цит. за, Крупницький, *Гетьман Данило Апостол*, 114. (Krupnyts'kyi, *Het'man Danylo Apostol*), 114.

⁷² *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та укр. права XVII—XVIII вв.*, 107. (Zbirka materialiv do istorii Livoberezhnoi Ukraïny ta ukr. prava XVII—XVIII vv.), 107).

⁷³ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр.1706-1862, арк.17-19. (NBU im. V. I. Vernadskoho NAN Ukraïny, IR, f. II, spr. 1706-1862, ark. 17-19).

⁷⁴ ЦДІАУК, ф.108, оп.2, спр. 33. Арк. 37, 101. (TsDIAUK, f. 108, op.2, spr. 33, ark. 37, 101).

⁷⁵ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР, ф. I, спр. 57325-57343, арк.101. (NBU im. V. I. Vernadskoho NAN Ukraïny, IR, f. I, spr. 57325-57343, ark. 101).

опредѣлить в Черниговскому полку сотником в Березинскую сотню, в которой недавно определѣн из молодых незаслуженный человек.”⁷⁶ На неабияку важливість особисто для канцлера вирішення цього питання вказує й застереження, що “по определѣнию оногo Брежинского в тое Березенскую сотню сотником” Апостол має “надлежащим порядком ево графа увѣдомить.”⁷⁷ Більше того, одночасно з листом до українського гетьмана він відправляє лист і російському міністру при гетьманському уряді князю О. І. Шаховському, в якому інформує про своє прохання/доручення Апостола, але також і наказує, “дабы он, генерал лейтенант в том ему Брежинскому вспомагал, чтоб гетман неотрицательно сіе здѣлал и в тое Березенскую сотню ево Брежинского надлежащим порядком сотником отправил.”⁷⁸

Протегування Головнім інтересів Брежинського, а також цілого ряду клієнтів з Балкан не були явищами унікальними в стосунках імперії з автономією. Кілька років по тому, наприклад, донька Петра I Єлизавета просила гетьмана Апостола “по своей к нам благосклонности” за якогось Олексія Яблоновського, котрий служив при дворі царівни, а по виході у відставку претендував на сотництво в Гетьманаті.⁷⁹ Генерал Йоган-Бернгард Вейсбах клопотався перед владою автономії у справі “чоловіка состоянія доброго” Павла Миницького, котрий, на його думку, був “сотнического чина достоин.”⁸⁰ Князь Григорій Волконський (котрий, до слова, не мав жодного стосунку до справ автономії) просив царського резидента при гетьманському дворі Федора Протасєва виявити “свое милосердіе к погарскому сотнику Галецкому в ево нуждах и правде.”⁸¹ А кілька років по тому вже молодший брат фельдмаршала Бориса Петровича Шереметева, Володимир Петрович Шереметєв, клопотався в інтересах цього ж Галецького перед Скоропадським: “упрошаю с стороны сотника погарского пана Галецкого... дабы за памятво брата моего покойного и за мое прошение содержался в милостивом презрении.”⁸²

Аналізуючи стратегії кар’єрного зростання представників старшинської корпорації, мимоволі звертаєш увагу на особливий службовий аванс у Гетьманаті, що його таїла в собі служба півчим, особливо, коли мова йшла про придворну півчу капелу Санкт-Петербурга. Так, в іменному списку козацької старшини 1751 р. як джерело легітимації влади зустрічаємо не лише згадки про потрапляння на старшинство “по аттестату генерал-фельдмаршала фон Лессі”⁸³ або ж за службу “камор лакеем Высочайшого ЕІВ двору,”⁸⁴ але й – “в наборе ЕІВ двору певчим.”⁸⁵ Або ж упродовж 1727-1738 років в Новгород-Сіверському сотникує Василь Христичевський, котрий мало того, що перед тим, як обійняти сотницький уряд, був зовсім не пов’язаний з козацькою службою, а служив придворним півчим у царській столиці, так ще й з перших днів свого перебування на уряді відразу ж відзначився “побоями и

⁷⁶ Ibid., ф. II, спр.1706–1862, арк. 228. (f. II, spr. 1706-1862, ark. 228).

⁷⁷ Ibid., арк. 228. (ark. 228).

⁷⁸ Ibid., арк. 228 зв. (ark. 228 zv).

⁷⁹ Ibid., ф. XIV, спр. 78, арк.4. (f. XIV, spr. 78, ark. 4).

⁸⁰ Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 3 (Київ: Тип. К. Н. Милевского, 1902), 308. (Aleksandr Lazarevskii, *Opisanie staroi Malorossii*, t. 3 (Kyiv: Tip. K. N. Milevskogo, 1902), 308).

⁸¹ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР, ф. II, спр. 1706–1862, арк. 260. (NBU im. V. I. Vernadskoho NAN Ukraїny, IR, f. II, spr. 1706–1862, ark. 260).

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid., ф. I, спр. 57325-57343, арк. 101. (f. I, spr. 57325-57343, ark. 101).

⁸⁴ Ibid., арк. 63. (ark. 63).

⁸⁵ Ibid., арк.51. (ark. 51).

грабительствами и протчими обидами.”⁸⁶ 1730 р. пристарілий півчий “при комнате” Катерини I Матвій Подальський клопотався перед Головкіним про призначення його відразу полковим суддею Лубенського полку.⁸⁷ 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна віддає наказ тогочасному “малоросійському правителю” генерал-лейтенанту І. І. Бібікову пожалувати “певчаго Фому Петрова, за его при дворе нашей вселюбезнейшей государини матери Императрицы Екатерины Алексеевны и при нас довговременныя службы, в Стародубский полк в сотники Новгородка Северскаго.” І це навіть при тому, що вказаний уряд не був вакантним – “бывшаго по ныне в той сотне сотника [...] перевести в другое место.”⁸⁸ Двома роками пізніше генеральний хорунжий Микола Ханенко занотував: “Пожалован пѣвчій Кирило Иванович Коченевскій именным указом сотником лохвицким.”⁸⁹

Загалом же перелік успішних службових кар’єр колишніх придворних півчих, лакеїв, циркульників та подібних їм за своїми соціо-служилими характеристиками осіб, котрі починаючи з 1710-х років масово посідали старшинські уряди в українській автономії, набагато ширший. Як і, власне, тих вихідців з козацького війська, котрі здобули старшинство тим не менш не за сукупність заслуг перед гетьманською владою і місцевими корпораціями та не в результаті пройдених ними традиційних виборчих процедур, а лише завдяки вчасно засвідченій перед імператором власній лояльності або ж протекції чільних представників імперської влади чи впливових царедворців.

Зважаючи на масовий характер таких практик, вельми відчутними були і їхні наслідки. Адже якщо раніше заявка на службовий аванс формувалась передовсім лицарськими звитягами претендента й повагою до нього товариства – “всему войску [...] жичливый и в делах рыцарских взятый,”⁹⁰ “в Войску Запорозком заслужонный, годный и до делностей рыцарскихъ способный муж,”⁹¹ “заслужонный в Войску Запорозком товарищ и справный человек [...]”⁹² як человек розумный, уметиметь з вами подлуг порадку призвоитого обходится,⁹² то тепер визначальними ставали “его к нам, великому государю, верная служба”⁹³ або ж наявність високопоставлених покровителів при імперському дворі. Наслідки ж впровадження таких трендів проявлялись не лише у деформації традиційної політичної культури козацтва й занепаді такого важливого її засадничого імперативу як вільного обрання старшини всіх рівнів. Нові практики творили нові моделі владних відносин у Гетьманаті, в яких помітно нівелювались вибудовані на самоврядних традиціях організаційні засади функціонування автономії, а місцеві владні центри стрімко втрачали свій попередній вплив.

⁸⁶ ЦДІАУК. Ф. 51, оп. 3, спр. 153б, арк. 38. (TsDIAUK, f. 51, op.3, spr. 153-b, ark.38); Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 1 (Київ: Тип. К. Н. Милевского, 1888), 206–207. (Aleksandr Lazarevskii, *Opisanie staroi Malorossii*, t. 1 (Kyiv: Tip. K. N. Milevskogo, 1888), 206–207).

⁸⁷ НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ІР, ф. ІІ, спр.1699, арк.1-2. (NBU im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy, IR, f. II, spr. 1699, ark. 1-2).

⁸⁸ Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 1. (Lazarevskii, *Opisanie staroy Malorossii*, t. 1, 208).

⁸⁹ Николай Ханенко, “Дневник генерального хорунжого,” *Киевская старина*, 4 (1886), 286. (Nikolai Hanenko, “Dnevnik generalnogo horunzhogo,” *Kievskaiia starina*, 4 (1886), 286).

⁹⁰ *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*, изд. Комиссией для разбора древних актов, 1 (Київ, 1911), 28. (*Sbornik statey i materialov po istorii Iugo-Zapadnoi Rossii*, izd. Komissiei dlia razbora drevnikh aktov, 1 (Kyiv, 1911), 28).

⁹¹ *Універсали українських гетьманів*, 734. (*Universaly ukrains'kykh het'maniv*, 734).

⁹² *Ibid.*, 769.

⁹³ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 353, арк.3. (TsDIAUK, f. 51, op.3, spr. 353, ark.3).

Друга реставрація гетьманства 1650 р. і прихід до влади Кирила Розумовського відмічені спробами повернення в адміністративні практики Гетьманату засад вільної елекції. Принаймні, в джерелах, що стосуються початкового етапу гетьманування Розумовського, зустрічаємо чітко артикульовані посили стосовно цього. Зокрема, переконливий приклад прагнення гетьманського уряду впорядкувати царину кадрової політики у відповідності з буквою і духом засад вільної елекції – звісно, в межах дії указів 1715 та 1728 рр. – демонструє позиція офіційного Глухова в розв’язанні 1750 р. конфліктної справи чернігівського полковника Івана Божича з товариством Білоуської сотні щодо виборів/призначення білоуського сотника. Заперечуючи нав’язування полковником на сотництво свого протеже, гетьман сформулював бачення правильної моделі старшинської елекції таким чином: “Згідно з попереднім військовим звичаєм в чини сотничі обиралися вільними голосами люди заслужені й у невірності не підозрілі, і за атестатом полковника, полкової старшини і сотників подавалися до гетьмана для визначення.”⁹⁴ Відштовхуючись від цієї моделі, універсалом від 6 вересня 1751 р. Розумовським наказував “згідно з попереднім військовим звичаєм» провести в Білоуській сотні вибори й обрати “вільними голосами із людей заслужених і не запідозрених у невірності 2-х або 3-х кандидатів,” після чого представити кандидатури місцевому полковнику, котрий, “зібравши полкову старшину й сотників, усіх разом отих кандидатів особисто повинні засвідчити, про службу кожного і гідність,” і вже після цього – “для остаточного вирішення до нас прислати.” В універсалі наголошувалось, що запропонований алгоритм стосувався не лише конкретних виборів старшого в Білоуській сотні Чернігівського полку, але й мав визначати порядок виборів усієї козацької старшини в Гетьманаті – “та й надалі на вакантні місця серед полкової і сотенної старшини обирати згідно з вище написаним.”⁹⁵

А ось у другій половині урядування Розумовського в адміністративних практиках Гетьманату дедалі частіше помічаємо випадки призначень на старшинські уряди без проведення виборів, а волею гетьманського уряду. Прикладом саме такого алгоритму заміщення старшинської вакансії може слугувати призначення Розумовським Павла Рогуля на сотника козелецького в березні 1757 р. Як можна довідатись з гетьманського універсалу від 22 березня 1757 р., Рогуля, прослуживши військовим канцеляристом в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді п’ятнадцять років, 29 листопада 1756 р. подав на ім’я Розумовського прохання “о достоинствѣ его чыном асаулства полкового кievского на вакансѣ состоявшего.”⁹⁶ Своє подання військовий канцелярист супроводив атестатом, “данном ему з суда Генералного за руками присудствуйщих,” в якому було “показано яко оной войсковой канцелярист Павел Ругол при томъ Генералном судѣ поручаемые ему дѣла і комісіях отправлял со всяким прилежаниемъ і ревностей, безы малѣйшаго порока,” та в якому містилася рекомендація Генеральної військової канцелярії “о достоинствѣ оного Руголя того чына асаулства полкового.”⁹⁷ Виданий в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному військовому суді службовий атестат військовий канцелярист доповнив інформацією і про славу службу його предків: “дедѣ де его и отецъ, имѣя жителство свое в малороссійскомъ Кіевскомъ полку высокославному всероссійскому Ея

⁹⁴ Олексій Путро, *Гетьман Кирило Розумовський і його доба: з історії українського державотворення XVIII ст.* (Київ: ДАККіМ, 2008), 52. (Oleksii Putro, *Het'man Kyrylo Rozumovs'kyi i yoho doba: z istorii ukrains'koho derzhavotvorennia XVIII st.* (Kyiv: DAKKіM, 2008), 52).

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ ЦДІАУК, ф. 63, спр. 63, арк. 3. (TsDIAUK, f. 63, spr. 63, ark. 3).

⁹⁷ Ibid., арк. 3зв. (ark. 3zv).

Імператорского Величества престолу по должности своей козачей многочисленныя по смерти своей вѣрно и радетелно отбувал службы, в разныхъ многих военных бывал походахъ, з поляхъ де отецъ в походѣ і умре,” зауваживши при цьому, що саме “ревнуня предкамъ своимъ,” “поручаєміє ему по должности дѣла ісправлял со всяким прилѣжаннєх і ревностях, вѣрно, радетелно і без імалійшого пороку, такъ как вѣрному Ея Імператорского Величества рабу прінадежитъ.”⁹⁸ Однак поки претендент збирав необхідні атестати, київський полковник Юхим Дараган запропонував гетьману, а той погодився, аби “на оное асаулство полковое кіевское [...] первым асаулом полковым вторый асаулъ Шумъ, а на его мѣсто второго асаула полкового сотникъ козелецкій Барановскій.” Зважаючи ж на те, що після призначення Стефана Барановського другим полковим осавулом звільнився уряд козелецького сотника, гетьман – “по данной нам от Ея Імператорского Величества власти” – самочинно заповнив наявну вакансію кандидатурою Павла Руголя. Відразу ж по цьому в Глухові Руголя було “на верной Ея Імператорскому Величеству службѣ к присяги приведено,” а, відтак, полковій і сотенній старшині Київського полку нічого більше не залишалось, як о “опредѣленіи” Розумовського “вѣдать” і “прізнавать его Павла Руголя настоящим козелецким сотником,” а “Козелецкой сотнѣ сотенная старшина і атаманя со всѣмъ товариствомъ отдавали ему яко командиру своему должную честь і повиновение.”⁹⁹ За такого алгоритму заміщення вакансії сотенного рівня роль місцевого козацького товариства зводилась лише до того, аби “за обявленнем сего нашего унѣверсала” прибути на організоване Київською полковою канцелярією зібрання сотні, на якому полкова старшина мала “корогов оной Козелецкой сотнѣ при собраніи той же сотнѣ старшини и казаковъ ему сотнику Руголю” вручити і тим самим “уряд поручит.”¹⁰⁰

Як іронію долі можна сприймати той факт, що відновлення засад вільної елекції в Гетьманаті відбулось уже після остаточної ліквідації Катериною II інституту гетьманства 1764 р., коли Петербург у такий спосіб забажав продемонструвати ефективність і справедливість місцевої імперської влади в колишній автономії. Утім, такий стан справ тривав недовго, і вже 1767 р. президент Малоросійської колегії П. О. Румянцев розпорядився “не дозволять нигде сотенных старшин выбирать самим сельским казакам, как до сего чинилось,” натомість підбором кандидатів на

⁹⁸ Ibid., арк 3. (ark 3). Апеляція до славної служби предків – батька й діда кандидата – є вельми показовою для практик Гетьманату, особливо другої третини XVIII ст. У цей час у службових атестатах старшини як аргумент для посідання того чи іншого уряду нерідко значаться наступні “заслуги” претендентів: – “по отцу своему в бунчуковых товаришах бившому,” “за служби отчима його бившого писаря полкового,” “за служби отца сотника,” “за служби деда і отца в сотничому чину бивших,” “по діду своему в значкових товаришах бившому.” Ширше див., Віктор Горобець, “Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар’єри провідної соціальної верстви,” 58-61. (Viktor Horobets, “Starshyna Het’manshchynu,” nesluzhbovyi vymir sluzhbovoi kariery providnoi sotsialnoi verstvy,” 58-61). На той час в Україні вже сформувалось чимало династій, в яких влада передавалася від батька до сина впродовж кількох поколінь. Так, наприклад, Борзненську сотню в 1654–1773 рр. утримували Забіли, Мглинську в 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, Топальську в 1669–1782 рр. – Рубці, Лохвицьку в 1679–1727 рр. – Гамалії, Олишківську в 1680–1773 рр. – Шрамченки, Городиську в 1687–1766 рр. – Петровські, Ічнянську в 1687– 1752 рр. – Стороженки, Срібнянську в 1688–1755 рр. – Троцини, Варвинську в 1689–1763 рр. – Тарнавські, Шептаківську в 1692–1777 рр. – Манківські, Дівицьку в 1694–1767 рр. – Селецькі, Хорольську в 1701–1760 рр. – Родзянки, Конотопську в 1707–1750 рр. – Костенецькі. – Див., Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто: Місіонер, 2001), 116. (Oleksander Ohloblyn, *Het’man Ivan Mazepa ta yoho doba* (New York; Kyiv; Lviv; Paris; Toronto: Misioner, 2001), 116).

⁹⁹ ЦДІАУК, ф. 63, спр. 63, арк. 33в. (TsDIAUK, f. 63, spr. 63, ark. 33v).

¹⁰⁰ Ibid., арк.4. (ark.4).

сотницькі уряди відтепер мала перейматися винятково полкова влада, право ж остаточного відбору і призначення сотників на уряди Румянцев залишив собі.¹⁰¹

Загалом же варто відзначити, що політична культура козацтва, представлена як у звичаєвих практиках, так і політичних деклараціях козацької еліти, передбачала шанобливе ставлення до права вільної елекції козацької старшини всіх рівнів, яке, власне, значною мірою й формувало сенс такої важливої засадничої лексеми політичної культури козацької спільноти як “старожитні права і вольності.” Реагуючи на таке шанобливе ставлення козацтва до засад вільної елекції, московська правляча династія аж до самого кінця існування української автономії так і не наважилось відкрито його ліквідувати. Утім, починаючи вже з вчиненої восени 1659 р. ревізії договору гетьмана Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем 1654 р. чинились енергійні спроби налагодити дієвий контроль за процесом обрання на старшинство, конституювати певні обмеження щодо кандидатур на заміщення вакансій і позбавлення влади, передовсім з огляду на рівень їхньої лояльності до династії Романових. Особливо активними й системними дії російського керівництва у цій царині стають уже після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII восени 1708 р. Масштабне ж втручання імперської влади у царину кадрової політики гетьманського уряду не лише спричиняло занепад такого засадничого імперативу політичної культури козацтва як права вільного обрання старшини всіх рівнів, а й виступало важливим чинником процесу цілеспрямованого згортання імперською владою меж української автономії та асиміляції її державних порядків до загальноімперських зразків. Адже приведені у владу без дотримання традиційних виборних процедур старшини, джерело своєї легітимності вбачали вже не в козацькому товаристві і, навіть, не в гетьмані, а в государі та його придворних. Відтак саме на їхні інтереси вони орієнтувалися при виконанні своїх службових обов’язків й відверто толерували згортання меж автономії та асиміляцію її устрою до загальноімперських зразків, що стало реальністю вже у другій половині XVIII ст. в контексті реалізації положень маніфесту Катерини II про ліквідацію в Україні інституту гетьманства 1764 р.

---

¹⁰¹ Александр Лазаревский, *Описание старой Малороссии*, т. 3, 277–278. (Lazarevskii, *Opisanie staroi Malorossii*, t. 3, 277–278); Путро, *Гетьман Кирило Розумовський*, 142. (Putro, *Het'man Kyrylo Rozumovs'kyi*, 142).